

Міністерство культури та інформаційної політики України

**Харківський національний університет мистецтв
імені І. П. Котляревського**

Кваліфікаційна наукова робота

УДК 78.047.071.2

ХУАН ЛЕЙ

**ПАСТОРАЛЬ В МУЗИЦІ: ІСТОРИКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ
ТА ВИКОНАВСЬКИЙ АСПЕКТИ**

ДИСЕРТАЦІЯ

Спеціальність 025 – Музичне мистецтво

Галузь знань 02 – Культура і мистецтво

Подається на здобуття ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Науковий керівник:
доктор мистецтвознавства,
професор ШАПОВАЛОВА Л. В.

Харків – 2021

Анотація

Хуан Лей. Пастораль в музиці: історико-типологічний та виконавський аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 025 – «Музичне мистецтво» (02 – «Культура і мистецтво»). – Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського, Харків, 2021.

Дисертацію присвячено когнітивно-інтерпретативному аналізу пасторалі як мистецького явища в історико-стильовій ретроспективі та проявах сучасного виконавського буття. Пастораль – усталений жанр європейської культури, який успадкував багату історію *homo musicus*, і тому займає помітну роль в сучасному концертному репертуарі (зокрема, вокалістів Китаю, які навчаються в Україні). Концертуючі музиканти повинні знати генеалогію класичних жанрів європейської культури, які перебувають в комунікативній ситуації кінця XX-XXI століть, та їх новітню трансформацію, щоб набувати у своєму виконавстві відповідну стильову атрибуцію інонаціональних зразків. Виходячи з цього, *актуальність теми* зумовлена нагальною потребою музичної науки у:

- переформатуванні усталених поглядів на жанр пасторалі та осмислення його ролі в мистецькому хронотопі XXI століття;
- дослідженні образу людини пасторальної в творах, що збагачують науковий та концертний обіг сучасних виконавців;
- екстраполяції пасторалі європейської традиції на інонаціональний ґрунт для встановлення історико-культурного паралелізму.

Мета дослідження – обґрунтувати образ людини пасторальної в історико-культурній динаміці європейської культури Нового часу та виявити роль пасторалі у виконавській культурі сьогодення.

Об’єкт дослідження – жанр пасторалі як художня традиція мистецтва Західної Європи та його рецепції в китайській та українській музиці.

Предмет дослідження – музична пастораль в історико-типологічній ретроспективі та присутності у сучасній виконавсько-концертній практиці.

Методи дослідження. Узагальнення матеріалу щодо екзистенції пасторалі в музиці спирається на можливості історичного, порівняльного, когнітивного та інтерпретаційного підходів. При вивченні музичних творів з жанровим ім'ям «пастораль» використовується метод *системного моделювання*, необхідний для вироблення структурно-семантичного інваріанту. Для обґрунтування ролі принципу стилізації в процесі жанрової еволюції пасторалі задіяно *стильовий метод*, що розкриває взаємообумовленість історичного, національного та індивідуально-композиторського стилю (на рівні музичного твору).

Розділ 1 «**Пастораль як художня традиція європейської культури**» містить історіографію жанру, яку доволі ґрунтовно розкрито в наукових працях провідних дослідників минулого та сучасності (W. Empson (1935), R. Rolland (1931, 1938), V. Bryantseva (1981), T. Livanova (1983), G. Chew, O. Jander (2001), A. Korobova's dissertation (2001) and articles (2014, 2017), G. J. Lavis (2014), J. Hopes (2017), O. Сакало (2007), L. Shapovalova, M. Chernyavska, N. Govorukhina, Yu. Nikolaievska (2021). Вказано на відмінності національно-стильових репрезентацій жанру пасторалі (французька, італійська, німецька традиція). Методологічним вибором дослідження серед інших музикознавчих підходів до розуміння семантики пасторалі стала онтологія духовного підходу, у розвиток християнської концепції музики.

У Розділі 2 «**Людина пасторальна в музиці XVII – XX століть**» надані зразки вокальної та інструментальної пасторалі XVII – XIX століть, що складають «антологію» жанру (твори А.Вівальді, Д.Скарлатті, Г. Ф. Генделя, В.А.Моцарта, П. Чайковського та ін.), а також маловідомі твори митців XX століття (пастораль у вокальних циклах О.Рудянського, С. Василенка, хоровому циклі О. Щетинського «Пастораль янголів», 2021).

У розділі 3 «**Національно-мовні модифікації вокальної пасторалі (на матеріалі китайської та української пісні)**» представлено зразки української та китайської творчості (народної та професійної) для

обґрунтування вірогідних аналогів європейської пасторалі в контексті інонаціональних культур та їх музично-мовної та поетичної специфіки.

Пропонується авторське визначення пасторалі.

Пастораль – синтетичне мистецьке явище, духовний зміст якого відбиває органічний зв'язок людини-творця з фундаментальним онтокогнітивним трикутником «природа – Бог – людина». Його віддзеркалення в музиці зберігає внутрішня форма пасторалі, яка й складає онтологічну сутність жанру, його відмінність від інших жанрів (особливо у культурі бароко).

Християнський погляд на образ людини пасторальної вказує на **концепт серця**, яке є *енергійним центром* – фокусом споглядання земного світу як Раю (із функцією ока спостерігати красу Божого світу), і разом з тим вмістилище Духа (з функцією слухати Бога, співати Йому хвалу).

Робиться висновок, що пастораль за кілька тисячоліть свого історичного розвою видозмінювала *зовнішні форми* аж до певних втрат в окремо взятих періодах розвитку музичного мистецтва. Однак зберіглася *внутрішня форма* жанру – образ людини пасторальної, онтологічна вертикаль (зв'язок неба та землі) та виконавський «генокод» (спів із супроводом флейти та танцю). У дисертації він визначений як усталений структурно-семантичний інваріант жанру за такими інтонаційно-слуховими критеріями:

- повільний темп (Andante);
- рух сициліани (розмір на 6/8; 12/8);
- поспівкова (секунди, терції), мало індивідуалізована мелодика плавного типу;
- тембр флейти (або сродні дерев'яні духові – гобой, сопілка) як супровід співу, викладений терцієвими вторами (знак злагоди);
- мажорна тональна сфера, найбільш типова для пасторалі (як вокальної, так і інструментальної) – Соль мажор (асоціюється із Світлом), Ля мажор (семантика Раю), Фа мажор (з колористикою весняної зелені – тон F – земля).

Сукупність названих параметрів вказує на усталене існування пасторалі в музиці як *системи атрибутів пантеїстичного світогляду*. Отже, пастораль репрезентує образ людини і, відповідно, її спосіб світоспоглядання, в якому домінує спілкування з природою, щоб в її царині прославляти Бога (середньовічна пастурель або різдвяна пастораль більш пізніх часів) або співати про любов до жінки (куртуазний стиль Франції XVII ст. та його рецепції на у творчості композиторів початку XX ст.).

У дисертації уточнено типологію жанру за критеріями *семантичних предметностей* буття людини пасторальної, які складають фундаментальний онто-семіотичний трикутник його пізнання «природа – Бог – людина»:

- **буколістична пастораль** – де *природа є об'єктом споглядання* – (музичний звукопис, пейзаж, звуконаслідування, пори року);
- **героїчна пастораль** пов'язана з драматичним сюжетом і подіями, в яких возз'єднані почуття *людини суспільної* та її ставлення до природи як Божественної «декорації» подій (ораторії Г.Ф.Генделя) та їх рецепції в новітній практиці XX ст. (ораторія «Хуанхе» Сян Сінхая) аж до перевтілень у quasi-пастораль (Д. Шостакович «Песнь о лесах», № 6);
- **церковна пастораль** (події біблійних сюжетів, зокрема, народження Христа – різдвяні пасторалі);
- **любовна пастораль** – «куртуазно-галантна», «танцювальна», за французькою традицією (Ж.-Ф.-Люллі, Ж.-Б. Векерлен).

Культурно-історичні паралелі щодо існування пасторальних мотивів та образів у європейській та китайській музиці очевидні й не викликають сумнівів завдяки наявності поетичного та музичного символічного мислення. Буття звуку в музичній культурі Китаю свідчить про *природоцентризм* як систему світоспоглядання, домінантою якої є двомірний художній простір «Небо – земля» та онтологічний зв'язок людини та Бога. Параметри такої звукообразної організації:

- *тон як першоелемент*, в який слід вслухатися протягом інтонаційної розбудови «мікро- і макросвітів»;

- узгодження тонів у горизонталі та вертикалі, що відрізняється від синтаксичних, ритмічних і темброво-артикуляційних характеристик співу та інструментального звучання в європейській музиці;
- просторовий параметр фактури і форми в цілому – характеристики пленеру в музиці, його тембро-сонорної «атмосферності»;
- тяжіння до сонористики, пуантилізму, політембровості.

Наукова новизна отриманих результатів. У новітньому музикознавстві *вперше*:

- складено концептосферу пасторального жанру як уособлення авторських концепцій музикознавства;
- репрезентовано структурно-семантичний інваріант жанру пасторалі та надано його дефініцію з позиції суб'єкту творчості (людини пасторальної);
- сформовано типологію пасторалі європейської традиції для розкриття історико-культурних паралелей, стильового розмаїття та багатства національних контекстів (в тому числі в практиці ХХ століття);
- розкрито роль стилізації як жанроутворюючого принципу в історичній динаміці пасторалі (від генези до мистецтва XVII – XIX століть);
- виявлено музично-мовні модифікації окремих елементів структурно-семантичного інваріанту пасторалі в творчості композиторів ХХ століття (України, Росії, Китаю);
- з'ясовано роль пасторалі в перманентному розвої культурно-цивілізаційних процесів Європи та Китаю крізь призму онто-когнітивного трикутника «природа – людина – Бог»;
- введено в науковий обіг та концертний обіг маловідомі зразки втілення пасторалі в китайській та українській музиці.

У **висновках** підведено підсумки історико-теоретичного та когнітивного-інтерпретативного аналізу пасторальних творів різних національно-стильових традицій. Запропоновано дефініцію пасторалі в світлі християнської концепції музики, як «райської картини світу». Пастораль

постає синтетичним явищем, яке *більше, ніж жанр* – це спосіб буття, світоспоглядання людини, що склався історично, не втратив актуальності та перебуває в «пам'яті культури» ХХІ століття, посідаючи чільне місце як складник виконавської культури *homo musicus*.

Семантику жанру складає емблематика пасторалі у відповідності до домінування одного з суб'єктів онто-когнітивного трикутника «природа – Бог – людина»:

1) *музичний звукопис* – через картини пленеру, сільського ландшафту (імітація звуків природи – спів птахів, дзюрчання струмка, луна тощо);

2) *пасторська* – через *рух душевних станів homo pastoralis*:

а) *homo credens* – різдвяна пастораль: тиха радість, умиротворення, благоговіння;

б) *homo animus* – простота і повнота серця, що любить, цільність душі, без сумнівів або скепсису);

3) *танцювальна* – через показ краси пластики руху, в якому розкривається Ерос (п'єси англійських верджиналістів, французьких клавесиністів): мюзет, ригодон, тамбурин; полонез (IV ч. Concerto grosso №3 Генделя); III частина Концерту А. Вівальді «Пори року» (програма «*під звуки пастушої волинки танцюють німфи*»): семантичні концепти: ніжність, грація, вишуканість проявів чуття особистої закоханості.

б. Серед провідних принципів поетики пасторального жанру стабільно діють:

- ***полісемантичність***, коли в інтонаційно-жанровому ядрі музичного твору «сплавлені» і діють в синкретизмі дві (або більше) характерних ознаки духовного єднання людини з природою, Божественної краси навколишнього світу (від об'єктивної лірики, чуттєвого співу – до героїки, гімнічності та танцювальності);

- ***синтез мистецтв*** – спосіб творчого буття (самовираження) виконавця, при якому умовою виконавства слугує не один орган почуттів (тілесна пластика, рух, слух, зір), а їх комплекс; як результат, *пасторальний досвід сприйняття світу з домінантою на гармонії, відсутності конфлікту*;

- *паритет вокального та інструментального начал* у формуванні семантики Райського хронотопу. Його сенс можна інтерпретувати як прояв *діалектики внутрішнього* (людини) і *зовнішнього* (Божого) *світів* через пам'ять про їх генетичний взаємозв'язок.

Завдяки дії структурно-семантичного інваріанту, виконавці (вокаліст / інструменталіст) легко засвоюють базові принципи пасторалі, її «семантичний код» і в своєму виконавському прочитанні творів даної жанрової категорії можуть адекватно (вірно у стильовому відношенні) втілювати образ людини пасторальної в християнському ключі. Якщо виконавець пасторальних творів є відповідальним за їх жанрову та стильову «чистоту» виконання, то саме композиторська інтерпретація жанрового інваріанту в різних національних культурах пасторалі забезпечила її життєдайну силу.

Ключові слова: пастораль в музиці, семантичний інваріант пасторалі, людина пасторальна, виконавський комплекс, національно-музична мова.

Abstract

Huang Lei. Pastoral in music: historical-typological and performing aspects. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for acquiring a scientific degree of the Doctor of Philosophy on specialty 025 – “Musical art” (02 – “Culture and Art”). – Kharkiv I.P.Kotlyarevsky National University of Arts, Kharkiv, 2021.

The dissertation is devoted to the cognitive-interpretative analysis of pastoral as a carrier of the new European tradition in its historical and stylistic retrospective and manifestations of modern performing life. Pastoral in music is an established genre of European culture, which inherited a rich history of homo musicus, and therefore plays a prominent role in the modern concert repertoire (in particular, that of the Chinese vocalists studying in Ukraine). Concerting musicians must know the genealogy of classical genres of European culture, which are in the communicative situation of the late 20th-21st centuries, and their latest transformation in order to

acquire in their performance the appropriate stylistic attribution of non-national patterns. Based on this, *the relevance of the research topic* is stipulated by the urgent need of:

- rethinking the *established views on the genre of pastoral* in science and art of the 21st century;
- study of the image of a pastoral man in works that enrich the scientific and concert circulation of modern performers;
- *extrapolation* of pastoral of European music to the musical basis of non-national cultures to establish historical and cultural parallelism.

The aim of the research is to substantiate the image of a pastoral person in the historical and cultural conditions of European culture of the New time and to identify the role of the pastoral genre in the performing culture of today.

The object of the research is the genre of pastoral as an artistic tradition of Western European art and its reception in Chinese and Ukrainian music.

The subject of the research is musical pastoral in historical-typological retrospective and presence in modern performing-concert practice.

The methods of the research. The generalization of the material on the existence of pastoral in modern performing practice is based on the possibilities of historical and comparative, cognitive and interpretative approaches. When studying musical works with the genre name “pastoral”, the method of *system modelling*, necessary for the development of a genre invariant, is used. To substantiate the role of the principle of stylization in the process of genre evolution of the pastoral tradition, the *stylistic method* is used, which reveals the interdependence of historical, national and individual-composing style (at the level of cognition of a musical work).

Section 1 “**Pastoral as an artistic tradition of European culture**” contains a historiography of the genre, which is quite thoroughly revealed in the scientific works of researchers of the past and present (W. Empson (1935), R. Rolland (1931, 1938), V. Bryantseva (1981), T. Livanova (1983), G. Chew, O. Jander (2001), Alla Korobova's dissertation (2001) and articles (2008, 2011),

G.J.Lavis (2014), J.Hopes (2017), O. Dyachkova (2005), O. Sakalo (2007), L. Shapovalova, M. Chernyavska, N. Govorukhina, and Yu. Nikolaievskaya (2020). The differences in national-stylistic representations of the pastoral genre (French, Italian, German tradition) have been pointed out. The methodological substantiation is important. The ontology of the spiritual approach, as the development of the Christian concept of music, became the methodological choice of the research among other musicological approaches to understanding the semantics of pastoral.

In Section 2 "**Pastoral Man in the music of the 17th-20th centuries**" the given examples of vocal and instrumental pastoral of the 17th-20th centuries provide an "anthology" of the genre (works by A. Vivaldi, D. Scarlatti, G.F. Handel, W.A.Mozart, L. Beethoven, P. Tchaikovsky), as well as little-known works of creators of the 20th century (examples of pastoral in the vocal cycles by O.Rudyansky, Vasylenko, works by O. Shchetynsky).

Section 3 "**National-language modifications of vocal pastoral (based on the materials of Chinese and Ukrainian songs)**" presents examples of Ukrainian and Chinese creative art (folk and professional) to substantiate the possible analogues of European pastoral in the context of non-national musical cultures and their musical and poetic specifics.

The author's definition of pastoral is offered, wider than the one generally accepted in musicology (genre). This is guided by its historical genesis and modern forms of its existence in instrumental, symphonic and choral music (the stage of transformation).

Pastoral as a synthetic artistic phenomenon embodies the spiritual dimension of human existence, the way of worldview, organically connected with the fundamental onto-cognitive triangle "Nature – God – man". Its reflection in music is preserved by the internal form of the genre, which is the ontological essence of the genre, its difference from other genres (especially in secular culture).

Christian connotations reveal the image of a pastoral man through the heart, which is the *energetic centre* of contemplation of the earthly world as Paradise (with the function of the eye to observe the beauty of God's world), and at the same time – the container of the Spirit (with the function of listening to God, singing praises to Him). However, in the compositional practice of the 20th century, this Christian connotation is lost.

It is concluded that for several millennia of its historical development pastoral changed *the external forms* until the loss of certain etymons in certain periods of the development of musical art. However, the *internal form* of the genre is preserved, its performing complex – the image of a pastoral man, ontological vertical (the connection of heaven and earth) and the performing gene code (singing with the flute and dance). In the dissertation it is stated as an established structure-semantic invariant of the genre according to such intonation-auditory criteria as:

- slow tempo (Andante);
- the Siciliana movement with 6/8 time; or 12/8;
- the melody is singing (seconds, thirds), little individual, smooth type;
- the timbre of the flute that accompanies the singing, often in thirds (the sign of agreement);
- the major tonal sphere, the most typical for pastoral (both vocal and instrumental one) is G-major (associated with Light), A-major (with the semantics of Paradise), F-major (with the colour of bright spring greenery: tone F – earth).

The set of these parameters indicates the established in composer's practice interpretation of pastoral as an *archetypal attribute of the pantheistic worldview*. Thus, pastoral represents the image of man – respectively, a way of worldview, which is dominated by communication with nature, to glorify God in its field (medieval pastourelle or Christmas pastoral of later times) or sing about love for women (courtly, gallant style and its reception in the beginning of the 20th century in the works of French and Russian artists).

The dissertation specifies the typology of the genre according to the criteria of *semantic objects* of the being of a pastoral man, which make up the fundamental onto-semiotic triangle "Nature – man – God":

- **bucolic pastoral** where the nature is an object of contemplation (seasons, musical sound recording, landscape, sound imitation);
- **heroic pastoral** is associated with a dramatic plot and events that combine patriotic feelings and the nature as a decoration of actions of a *public human* (oratorios by G.F.Handel) and their reception in the new creative practice of the 20th century (in Chinese music “Yellow River” oratorio by Xiǎn Xīnghǎi) to turning into quasi-pastoral (D.Shostakovich “Song of the Forests”, No.6);
- **church pastoral** (events of biblical stories, in particular, the birth of Christ – Christmas pastorals);
- **love pastoral** – “courtly-gallant”, “dancing”, according to the French tradition of J.-F.-Lully, Y.-B.-Weckerlin).

Cultural and historical parallels regarding pastoral motifs and images in European and Chinese music are obvious and unquestionable owing to the presence of poetic and musical symbolic thinking. The existence of sound in the musical culture of China testifies to *nature-centrism* as a system of worldview, the dominant of which is the two-dimensional artistic space “Heaven – Earth” and the ontological connection of a human and God. Parameters of its sound-like organization are:

- tone as the first element to be listened to during the intonation development of “micro- and macro-worlds”;
- harmonization of tones in the horizontal and vertical, which differs from the syntactic, rhythmic and timbre-articulatory characteristics of singing and instrumental sounding in European music;
- spatial parameter of texture and form in general – the characteristics of the open air art in music and its timbre-sonorous atmosphere;

- attraction to sonority, pointillism, poly-timbre quality.

The scientific novelty of the obtained results is that in modern musicology *for the first time* the following has been done:

- the concept sphere of the pastoral genre as the embodiment of the author's concepts of musicology is made;
- the structural-semantic invariant of the pastoral genre is represented and its definition from the position of the subjects of creativity (pastoral man) is given;
- the typology of pastoral of the European tradition is clarified to reveal historical and cultural parallels, stylistic diversity and richness of national contexts (including those in the practice of the 20th century);
- the role of stylization as a genre-forming principle in the historical dynamics of pastoral (from genesis to art of the 17th-19th centuries) is revealed;
- the subject and musical-linguistic modifications of certain elements of the structural-semantic invariant of pastoral in the creative work of composers of the 20th century (of Ukraine, Russia, China) is revealed;
- the role of pastoral in the permanent development of cultural and civilizational processes in Europe and China through the prism of the onto-cognitive triangle "Nature – Man – God" is determined;
- the little-known examples of pastoral embodiment are introduced into scientific circulation and concert circulation.

The **conclusions** summarize the historical-theoretical and cognitive-interpretative analysis of pastoral works of different national and stylistic traditions. The definition of pastoral in the light of the Christian concept of music as a heavenly picture of the world is offered. Thus, pastoral appears as a synthetic phenomenon that *is more than a genre*: it is a way of human worldview, a special picture of the world that has developed historically, and in the modern world occupies a prominent place as a part of the performing culture of homo musicus. The semantics of the genre is the emblem of pastoral, in accordance with the

dominance of one of the subjects of the fundamental triangle of existence ("nature – God – man"):

1) *musical sound recording*, imitation of sounds of nature (singing of birds, murmur of a stream, echo);

2) *a pastoral one* – through the movement of mental states of homo pastoralis:

a) homo credens – Christmas pastoral: quiet joy, peace, reverence;

b) homo animus – simplicity and fullness of the loving heart – the integrity of the soul, without doubt or skepticism);

3) *dancing genre quality* (plays by English virginalists, French harpsichordists): musette, rigaudon, tambourine; polonaise (Part IV of Concerto grosso No. 3 by Handel); Part III of Concerto "Seasons" by A. Vivaldi (the program explanation is “*nymphs are dancing to the sounds of a shepherd's bagpipe*”), semantic concepts: tenderness, grace, and sophistication of showing the feelings of personal love.

Among the leading principles of the poetics of the pastoral genre the following are stable:

- ***polysemanticism***, when in the intonation-genre core of a musical work two (and more) characteristic features of spiritual unity of man with the nature, Divine beauty of the surrounding world (from objective lyricism, sensual singing – to heroics, hymn and dance nature) are “fused” and acting in syncretism;

- ***synthesis of arts*** – a way of creative existence (self-expression) of the performer, in which the condition of art is not one organ of senses (body plasticity, movement, hearing, vision), but their complex; as a consequence, *the pastoral experience of perception of the world with dominance on harmony, the absence of conflict*;

- ***parity of vocal and instrumental principles*** in the formation of the semantics of the Paradise chronotope. Its meaning can be interpreted as a manifestation of *the dialectic of the inner* (human) and *outer* (God's) *worlds* through the memory of their genetic relationship.

Owing to the structural-semantic invariant, performers (vocalist/instrumentalist) will easily learn the basic principles of pastoral, its "semantic code" and in their performing reading of works of this genre category will be able to adequately (stylistically correctly) embody the image of the Pastoral Man in the Christian key.

If the performer of pastoral works is responsible for their genre and stylistic "purity" of performance, it is the composer's interpretation of the genre invariant of pastoral in various national cultures that has ensured its life-giving force.

Key words: pastoral in music, semantic invariant of pastoral, pastoral man, performing complex, national-musical language.

**Основні наукові результати дисертаційного дослідження
втілено в таких працях автора**

**Статті в наукових фахових виданнях України та публікації, що
індексуються у міжнародних наукометричних базах**

1. Хуан Лей. Пастораль та принципи її стилізації (на матеріалі вокальної музики). *Культура України* : збірник наукових праць. Харків : ХДАК, 2021. Вип. 73. С.104-109.
2. Huang Lei. Pastoral in music: ontogenesis and semantics of the genre – the key to performance. *The European Journal of Arts. Европейский журнал искусствоведения*. 2021. P.79-85.
3. Хуан Лей. Героїчна пастораль та її національно-стильова рецепція у кантаті Сянь Сінхая «Хуанхе». *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти*. Харків : ХНУМ імені І.П.Котляревського, 2021. Вип. 60. С. 125-149.